

تاریخ دریافت : ۹۴/۰۳/۰۴

تاریخ پذیرش : ۹۴/۰۷/۱۵

خوانش لایه‌های صریح و ضمنی نوشتار موجود در کتیبه قالی وقفی عصر زند*

سمانه کاکاوند**

اشرف‌السادات موسوی‌لر***

چکیده

قالی محصول هم‌نشینی عناصر معنادار یا چینش هنرمندانه نقش‌مایه‌ها در کنار یکدیگر است. با این نگاه می‌توان کاربردهای مادی و معنوی دستبافته‌ها را دال بر قابلیت‌های معنارسازی این هنر ایرانی قلمداد کرد. از گذشته‌های دور قالی در مراسم مذهبی، سورها و سوگ‌ها، حضور داشته و علاوه بر فرش کردن فضاهای گوناگون، اهداء و وقف آن نیز بیانگر گره خوردن این محصول هنری با تار و پود زندگی ایرانیان است. در این مقاله، قالی وقف شده به آستان امامزاده زید که به سفارش تقی خان درانی حاکم کرمان در عصر زند بافته شده، مورد بررسی قرار گرفته است. این پژوهش با هدف کشف لایه‌های نهان معنا در نوشتار کتیبه و خوانش متن آن صورت گرفته تا پاسخی بر این سؤال‌ها باشد. نوشتار موجود در کتیبه قالی حاوی چه معانی ضمنی می‌تواند باشد؟ آیا می‌توان با روشی تطبیقی اجزای متن را معناکاوای کرد؟ آیا می‌توان با رویکردی بینامتنی میان اجزای متن و سایر متون ارتباطی معنادار پیدا کرد؟ داده‌های تحقیق نتیجه مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهده نمونه موزه‌ای بوده و روش پژوهش تطبیقی، تاریخی و تحلیلی است. خوانش لایه‌های صریح و ضمنی کتیبه، ضمن اینکه بیانگر ارتباط نظام نوشتاری با نظام تصویری در قالی است، نحوه کار و حاکمیت خرد جمعی در جامعه عصر زند را نیز بازتاب می‌دهد.

واژگان کلیدی

کتیبه، قالی، وقف، تقی خان درانی، خوانش لایه‌های ضمنی، عصر زند.

.....
*. این مقاله برگرفته از رساله دکتری سمانه کاکاوند با عنوان «مطالعه مبانی نظری نقش‌مایه‌های قالی عصر زند» به راهنمایی دکتر اشرف‌السادات موسوی‌لر در دانشگاه الزهراء است.

** پژوهشگر دکتری پژوهش هنر، دانشگاه الزهراء، تهران. samanehkakavand@ymail.com

*** دکتری پژوهش‌هنر، دانشیار، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران. a.mousavilar@alzahra.ac.ir

مقدمه

وقفی در موزه ملی» نیز پیش‌تر از این، قالی مذکور را معرفی کرده است. مقاله نامبرده به شیوه‌ای توصیفی تنها به شرح شناسنامه‌ای و ظاهری قالی پرداخته است. اما رمزگشایی و پرداختن به لایه‌های نهانی متون نوشتاری قالی با استمداد از سایر متون مرتبط وجه تمایز مقاله حاضر با دیگران است. «حشمتی رضوی» در کتاب «تاریخ فرش سیر تحول و تطور فرش‌بافی ایران» نیز در ذیل قالی زند به معرفی این قالی اشاره دارد. پس از جهت اسنادی بر تعلق این قالی به دوره زند کارشناسان و محققان حوزه فرش صحه گذاشته‌اند.

روش تحقیق

خوانش، معناکاوی و رمزگشایی متون نوشتاری یک تخته قالی به شماره ثبت ۲۰۲۹۴ موجود در موزه ملی ایران، با روش توصیفی، تحلیلی و تطبیقی و رویکرد بینامتنی هدف اصلی این تحقیق است. اطلاعات گردآوری شده حاصل مطالعه منابع مکتوب و پژوهش میدانی است. کلیه متون و منابع دست اول تاریخی، لغت‌نامه‌ها و تذکره‌ها، رمان‌های تاریخی از میان متون نوشتاری و قالی‌های کتیبه‌دار ادوار پیشین و دوران پسین مورد بررسی قرار گرفت.

بحث اصلی

قالی مورد پژوهش، تنها نمونه قالی کتیبه‌دار یافت شده از عصر زند است. دست‌بافته مورد نظر با دارابودن کتیبه تاریخ‌دار سندی بر باقی‌ماندن قالی از این دوره تاریخی است و با دارابودن شناسه تاریخ‌دار، حقایق بسیاری را بازگو می‌کند. کتیبه فضا یا محل معین برای نمایش شناسنامه، پیام نوشتاری بافنده، طراح یا سفارش‌دهنده و متشکل از یک قاب و متن درون آن است. از آن روی کتیبه قالی مورد مطالعه نقش بسیار مهمی در شناخت عصر زند دارد. ابعاد قالی، ۴۹۶ در ۱۷۲ سانتی‌متر است. گره به کار رفته در قالی نامتقارن یا فارسی بوده و جنس آن از الیاف پشم است. در خصوص طرح و نقشه آن اظهارات گوناگونی موجود است. برخی این گروه از طرح‌ها را باغی، بعضی بندی، خشتی و دسته‌ای نیز مشبک دانسته‌اند. اما هیچ‌یک از این تعاریف تباین و ضدیتی با هم ندارند. طرح آن در گروه‌بندی لوزی بوده و بنا به نام‌گذاری هر لوزی به عنوان خشت و قاب می‌تواند در رسته خشتی یا قاب‌قابی قرار گیرد. در میان هر قاب یک درختچه یا دسته گل بافته شده است. چیدمان نقوش، شبیه کرت‌بندی باغ ایرانی است. محل بافت قالی شهرکرمان است که موارد بسیاری دلالت بر این موضوع دارد. هدف از بافت قالی به دنبال فرمان تقی‌خان درانی^۱، حاکم کرمان در عصر زندیه، به منظور وقف به آستان مقدس امامزاده زید^۲ بوده است. پرداختن به مبحث رنگ‌های قالی به سبب از بین رفتن پرزها

قالی‌های کتیبه‌دار، زمینه‌های تحقیقاتی بسیاری فراسوی افق دید پژوهشگران قرار می‌دهد. ساده‌ترین نتیجه خوانش این کتیبه‌ها، اطلاع از تاریخ بافت، نام بافنده و شاعر آن است. اما معناکاوی و خوانش لایه‌های ضمنی و طبقه‌بندی موضوعی کتیبه‌ها و پرداختن به معنای نهفته آنها هدف اصلی این پژوهش است. شعر بافته شده به مثابه حاشیه اصلی قالی اشارات بسیاری به موارد نهان دارد. پرسش این است که نوشته‌های موجود در کتیبه دلالت ضمنی بر چه مضامینی دارند؟ آیا می‌توان حضور قهرمانان اسطوره‌ای و شاهنامه‌ای را در این متن ردیابی و تفسیر کرد؟ مهم‌ترین موضوعات کتیبه قالی وقفی عصر زند در چه شاخه‌هایی قابل طبقه‌بندی است؟ برای یافتن پاسخ این پرسش‌ها، تا آنجا که قسمت‌های سالم و آسیب‌نندیده قالی امکان می‌داد، شعر کتیبه بررسی شد. در ابتدا موضوعات اصلی شعر طبقه‌بندی شد. به منظور توصیف، تحلیل و تفسیر معنای نهفته در متن شعر، نام شاعر و سفارش‌دهنده قالی یا همان حامی هنری به عنوان اطلاعات اولیه و کلیدی بررسی شد. هدف اصلی از بازخوانی متن علاوه بر پی بردن به زمان بافت، بررسی اوضاع اجتماعی عصر زند در کرمان بود. از آنجایی که تاکنون تحقیق و مطالعه چندانی در این زمینه صورت نگرفته است، لیکن سعی بر آن بوده تا به روشی تطبیقی، تاریخی و تحلیل محتوای طبقه‌بندی مضامین شاخص آن پرداخته و خوانش جدیدی ارائه شود.

پیشینه تحقیق

متن نوشتاری در قالی بخشی از دستبافته است که حاوی اطلاعات و پیامی ارزشمند است. پژوهش و معناکاوی در لایه‌های این متون، دریچه‌های بسیاری را به سوی دنیای ناشناخته هر قالی می‌گشاید. «میرزایی» در مقاله «کتیبه قالی‌ها به مثابه یک متن» به صورت کلی کتیبه را تعریف و آن را دسته‌بندی کرده است. وی تفاوت‌های کتیبه ابنیه را با قالی برشمرده و تزیینات موجود در کتیبه‌ها را مطالعه کرده است. «صباغ‌پور آرانی» در مقاله «مطالعه تطبیقی خطنگاری در قالی‌های دوران صفوی و قاجار» نیز با دیدگاه تخصصی کتیبه‌های قالی را مورد پژوهش قرار داده و به نوعی دیگر این اجزاء قالی را طبقه‌بندی کرده است. نتایج پژوهش او به سبب مطالعه موردی بر روی قالی‌های صفوی و قاجار، با این مقاله ارتباط بیشتری برقرار می‌کند. زیرا نوع طبقه‌بندی کتیبه‌ها در آن مقاله، قابلیت انطباق بیشتری با این پژوهش دارد. در این مقاله سعی بر آن شده تا با نگاهی ژرف به نسخه‌های اصیل از آثار عصر زند نظر افکنده و گامی فراتر از تحقیقات پیشین عرضه بدارد. از این منظر، پژوهشی نو بوده و لازم به ذکر است که «زهره روح‌فر» نویسنده «معرفی یک قالی

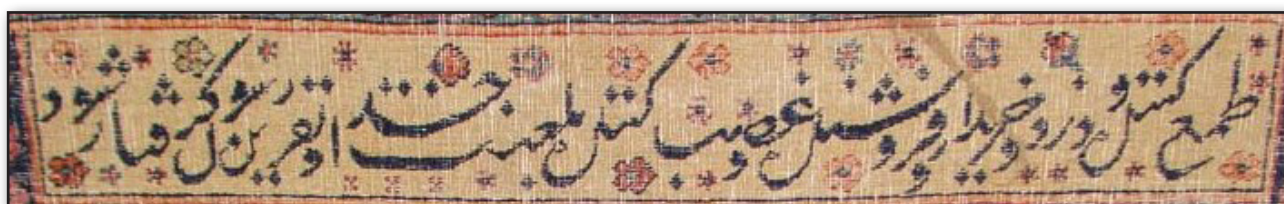
تصویر ۱. متن قالی وقفی. عکس: کاکاوند، ۱۳۹۴.

تصویر ۲. متن قالی وقفی. عکس: کاکاوند، ۱۳۹۴.

تصویر ۳. متن قالی وقفی. عکس: کاکاوند، ۱۳۹۴.

تصویر ۴. کتیبه موجود در چهار طرف متن قالی. عکس: کاکاوند، ۱۳۹۴.

و پوسیدگی، سخت و دشوار است. اما آنچه از ظاهر قالی به نظر می‌رسد، زمینه متن سورمه‌ای با شبکه لوزی‌هایی به رنگ نخودی گرم و گل‌های آبی، لاجوردی و قرمز بوده و متون نوشتاری در دو گروه متن قالی و حاشیه موجود است. نوشتار متن در چهار کادر نخودی به رنگ مشکی بافته شده و متن نوشتاری موجود در حاشیه به رنگ مشکی یا سورمه‌ای بر زمینه قرمز بافته شده است. نوع خط نوشتار، نستعلیق است (تصاویر ۱، ۲ و ۳)؛ (جدول ۱).

کتیبه‌های قالی به دو گروه تقسیم می‌شود:

الف. متون نوشتاری موجود در متن

ب. متون نوشتاری موجود در حاشیه اصلی

متون نوشتاری موجود در متن:

- مضمون: « طمع کننده و دزد و خریدار و فروشنده و غصب کننده به لعنت خدا و نفرین رسول گرفتار شود» (تصویر ۴). نوع جانمایی در قالی: در قالب چهار کادر مستطیل در چهار طرف متن

نوع جمله و پیام: خبری و آگاهی رسان

مخاطبان:

الف. عموم مردم (مخاطب عام)

ب. هر شخصی که قصد طمع، دزدی، خرید، فروش و غصب قالی را داشته باشد (مخاطب خاص و گیرنده مستقیم پیام). تحلیل پیام: نوع پیام مضمونی پندآموز دارد. هدف از بافت قالی وقف بوده است. این پیام با مضمون حکمی و تهدیدآمیز، مخاطبان را خطاب قرار داده و هر گونه افکار منفی در برخورد با قالی را پیش‌بینی کرده تا متخلف از دایره پند خارج نبوده و هیچ توجیهی برای عدم رعایت آن، نداشته باشد. لایه ظاهری و صریح نشان از آن دارد که هر کس که طمعی به قالی دارد، دزد، خریدار مال مسروقه یا فروشنده آن، یا غصب کننده ... همه متخلفین در صورت ارتکاب جرم، گرفتار لعن و نفرین خدا و پیامبرش خواهند شد. وقف در لغت به مفهوم نگهداشتن و حبس کردن عین ملکی و مصرف کردن منفعت آن در راه خداست. پس این مال صاحب دنیایی نداشته و هیچ فردی حق خرید، فروش، سرقت یا هر نوع تصاحب و تملکی ندارد. مکان درج و بافت پیام در کتیبه در قالب چهار کادر مستطیلی در چهار جهت گوناگون در متن قالی است. این کادرها بر روی شبکه لوزی‌ها جای گرفته و حریم و استقلال آن را مخدوش کرده است. علت این نوع طراحی تأکید بر

جدول ۱. مشخصات شناسنامه‌ای قالی. مأخذ: نگارندگان.

اهمیت متون نوشتاری و انتقال پیام به مخاطب است. شخص در هر محلی بایستد قادر به خوانش و درک مفهوم خواهد بود. ذکر این نکته الزامی است که طراح و بافنده قالی هر دو دسته مخاطب عام و خاص را باسواد پنداشته‌اند که توانایی خواندن دارند اما در بررسی معناکاوانه، لازم است لایه ضمنی متن نیز مورد خوانش قرار گیرد. علت تأکید بر این پیام نمی‌تواند صرف یک هشدار ساده باشد. شاید تکرار یک خطا در جامعه آن روزگار یا سرقت از بقاع متبرکه علت آن باشد. از این رو بافنده و طراح را بر آن داشته تا جوانب احتیاط را بسنجند. معمولاً برای وقف، اجناس نفیس اهدا می‌شود و اگر حفظ موقوفات در فرهنگ جامعه معاصر خلق قالی، نهادینه شده بوده لزومی بر این همه تکرار و تذکر نبود. رجوع به متون مرتبط، مطالبی را نمایان می‌سازد که شاهدهی بر این مدعاست. «در زمان حکومت وی [گنجعلیخان] در کرمان یک تخته قالی نفیس به فرمان شاه‌عباس برای آستان مقدس حضرت شاه نعمت‌الله ولی بافته می‌شود که بعدها در عصر قاجار این قالی را یک خارجی خریداری می‌کند و از ایران خارج می‌شود» (زکریایی کرمانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۷). می‌توان این‌گونه پنداشت که بافنده بنا به تأکید سفارش‌دهنده و با علم تکرار چنین تخلیقاتی، ناگزیر به درج پیام و تکرار آن در متن قالی شده است. زمینه نخودی رنگ این چهار کتیبه و رنگ تیره نوشتار عامل دیگری در جلب توجه مخاطب است.

نوشتار موجود در حاشیه اصلی

پرداختن به معناکاوایی و درک پیام این کتیبه نگاه ژرفی را می‌طلبد. از نظر ساختار، حاشیه اصلی قالی از متنی نوشتاری و چند نقش‌مایه تزئینی تشکیل شده است. این نقوش با کارکرد تزئینی سبب زیباکردن خط، شده است. برخی محققین قالی ایران کتیبه‌ها را به دو دسته نوشتاری و تزئینی طبقه‌بندی کرده‌اند. نوشتاری همچون آیات قرآن، اشعار شعرای بزرگ، امضاء، سال بافت و تزئینی همانند حاشیه‌های کوفی یا حتی کتیبه‌های بی‌نوشتار تزئین شده با نقش‌مایه‌های انسانی، حیوانی و گیاهی و...، و بعضی نیز به دو گروه خط نوشته‌های شناسه‌دار و گروه دومی با رویکرد تقسیم مضامین، محتوا و موضوع آن. تقسیم‌بندی اخیر انطباق بیشتری با پژوهش حاضر دارد. اما مطالعه کتیبه قالی مورد پژوهش، تقسیم‌بندی خاص خود را می‌طلبد. طی فرآیند خوانش لایه سطحی و صریح نوشتار قطعه شعری مشاهده می‌شود که پیرامون متن قالی در قالب حاشیه اصلی بافته شده است.

بامطالعه متن نوشتاری در نگاه نخست، نتیجه خوانش بیرونی‌ترین لایه نشان از آن دارد که هنرمند بافنده بنا به دستور سفارش‌دهنده، تقی‌خان درانی، و شاید طرحی از پیش طراحی شده اقدام به بافت قالی کرده است. مدح حاکم

بندی لوزی کتیبه‌دار	نوع طرح
۱۱۷۹ ه.ق	زمان بافت
496.172cm	ابعاد
پشم	جنس
نامتقارن یا فارسی	نوع گره
زمینه سورمه‌ای، شبکه لوزی: نخودی گرم و گل‌ها: آبی، لاجوردی و قرمز زمینه کتیبه‌ها: قرمز و نخودی	رنگ
کرمان	محل بافت
موزه ملی ایران	محل نگهداری
وقف به آستان امام‌زاده زید	هدف از بافت
محمدشریف کرمانی	نام بافنده
نستعلیق	نوع خط متون نوشتاری
تقی‌خان درانی	سفارش‌دهنده
	نمونه تصویری

خان والاخان تقی خان آن که گفت
رستمش در روز میدان مرحبا
بر عرب سرخیل و سردار عجم
سرور فرمانده فرمانروا
کرده فرشی وقف این روضه بهشت
مسکن ذریه آل عبا.....
تاج لولاک و لعمرک شده زیب تارک
زید عبدالله بن موسی کاظم که بود
هفتمین رکن ز ارکان امامت بی شک
سال تاریخ چو جستم ز فدایی گفتم
نیست قالی که بر عکس پر و بال ملک
.....

خان ذی رتبه تقی خان عرب کز دیوان
اکز آداد و دهشش نام فریدون را حک
آن امیری که به هر کار چو همت بندد
گویدش قائد توفیق که الله معک
بهر فرشی حرمی وقف نمود این قالی
که بود.....
زید عبدالله بن موسی که اوست
قبله هفتم ز شترع مصطفی
..... چو اقرب آن جناب
با امام مسند هشتم رضا
سال تاریخش دلیلی بر قبول
بی تخلف گشت مقبول رضا

آمده است. وجود شناسه «عمل استاد محمدشرف کرمانی» در قالی وقفی عصر زند نشان از استمرار این سنت دارد. در عصر قاجار واژه «عمل» به الفاظی همچون «کار»، «فرمایش»، «سفارش»، «حسب الحکم»، «به سعی»، «به اهتمام» و «به دستور العمل» تغییر می کند. به جزء چند مورد اندک که باز هم، جزء اول شناسه با واژه «عمل» آغاز شده و این گونه قالی ها نیز در شهر کرمان بافته شده است. وجود امضا در قالی نمایانگر بستر اجتماعی مناسب جهت اظهار وجود هنرمند است. ارتباط شناسه فاعلی (نام بافنده) با این مقاله همین بس که پسوند کرمانی خود برهانی قاطع بر تکامل مراحل گوناگون تولید قالی به دست اهالی کرمان است. اگرچه جستجوی بسیاری انجام شد تا از احوالات بافنده اطلاعات تخصصی تری دستگیر شود، اما موفقیتی حاصل

و شرح دلیری های او، در ادامه شرح نسب و شجره امامزاده زید، مبحث وقف، ماده تاریخ و ذکر نام شاعر از دیگر عناصر متن کتیبه است (جدول ۲).

شناسه: برخی پژوهشگران همچون صباغ پور در مقاله «مطالعه تطبیقی خطنگاری در قالی های دوران صفوی و قاجار» یکی از انواع کتیبه را شناسه لقب داده است که در تعریف آن آورده بخشی از کتیبه قالی است که اطلاعاتی همچون نام بافنده و سال بافت را در اختیار مخاطب قرار می دهد. در این قالی «عمل محمد شریف کرمانی سنه ۱۱۷۹» به عنوان نام بافنده و تاریخ بافت دو نقطه روشن را در مسیر پژوهش محسوب می شود.

عمل استاد محمدشرف کرمانی : در چندین قالی مشهور عصر صفوی امضاء هنرمند تحت عنوان «عمل+ نام بافنده»

جدول ۲. اجزای محتوایی متن کتیبه. مأخذ: نگارندگان.

متن منظوم				شناسه	
نام شاعر در قالب تخلص: فدایی	ماده تاریخ	هدف: وقف	شجره نامه امامزاده زید	مدح حاکم وقت کرمان: تقی خان درانی	نام بافنده: عمل محمدشرف کرمانی
سال تاریخ چو جستم ز فدایی گفتم	الف: نیست قالی که بر عکس پر و بال ملک ب: مقبول رضا	بهر فرشی حرمی وقف نمود این قالی کرده فرشی وقف این روضه بهشت	زید عبدالله بن موسی که اوست* تاج لولاک و لعمرک شده زیب تارک* قبله هفتم ز شرع مصطفی* زید عبدالله بن موسی کاظم که بود* چو اقرب آن جناب* هفتمین رکن ز ارکان امامت بی شک* با امام مسند هشتم رضا	خان ذی رتبه تقی خان عرب کز دیوان* خان والاخان تقی خان آن که گفت* اکز آداد و دهشش نام فریدون را حک* رستمش در روز میدان مرحبا* آن امیری که به هر کار چو همت بندد* بر عرب سرخیل و سردار عجم* گویدش قائد توفیق که الله معک* سرور فرمانده فرمانروا*	تاریخ بافت: سنه ۱۱۷۹ هجری

بود (هدایتی، ۱۳۳۴: ۶۷). لقب خان به رئیس عشیره اطلاق می‌شود و همان‌طور که از شواهد بر می‌آید در این دوره دارابودن چنین پسوندی نشان از جایگاه رفیع و شامخی دارد. تقی‌خان نیز دارای چنین جایگاهی در میان مردم کرمان خصوصاً منطقه کوهپایه و روستای درآن بوده است.

اسامی اسطوره‌ای : زندیان توجه ویژه‌ای به اساطیر و شخصیت‌های شاهنامه‌ای مبذول داشته‌اند. در متن منظوم کتیبه قالی، اسامی فریدون و رستم قابل خوانش است. به منظور تدقیق مطالعه و اطلاع از میزان استفاده از این اسامی و شخصیت‌ها در دوره زند منابع مربوطه در دو دسته نوشتاری و تصویری مورد مطالعه قرار گرفت.

قهرمان و شخصیت‌های اسطوره‌ای در آیین منابع نوشتاری: در این گروه کتاب‌های «تاریخ گیتی‌گشا» و «گلشن مراد» جای می‌گیرند. در کتاب تاریخ گیتی‌گشا در ذیل موضوع «شرح و توصیف جعفرخان زند» این جمله می‌شود: «دارای جم شکوه فریدون سیر، قهرمان دشمن سوز و دوست پرور...» (موسوی نامی، ۱۳۹۰: ۳). در دیگر منابع مهم این دوره یعنی کتاب گلشن مراد نیز آمده است: «سمت چاکرزادگی اعلیحضرت سکندر شوکت، دارا رأیت، فریدون رتبت، تهمتن تن، افراسیاب صولت...» (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۰). در مقاله سوم همین کتاب در شرح احوال و آثار فرمانفرمای عصر آمده است: «هر شه‌ریار گردون شوکت قضا توان و خسرو فلک مرتبه قدر فرمان، داور دارا رایت کیخسرو و نظیر و قهرمان فریدون رایت منوچهر سریر... از صدمه گرزه گاو سرش...» (همان: ۴۶) بارها در این منابع مکتوب منثور به قهرمانان و شخصیت‌های اساطیری اشاره شده است. حتی در شعر شاعران و متون منظوم سبک بازگشت، سبک ادبی رایج در عصر زند، نیز این اسامی قابل بررسی است. صباچی بیدگلی (۱۱۴۸-۱۲۱۸ ه.ق) در وصف کریم‌خان چنین سروده است: «فریدون زمان جمشید ایام آنکه می‌زبید...» (آذربیدگلی، ۱۳۷۸: ۵۷۳)

قهرمان و شخصیت‌های اسطوره‌ای در آیین منابع تصویری: نقش‌مایه‌های انسانی با محوریت قهرمان و شخصیت‌های اسطوره‌ای در منابع تصویری و آثار هنری عصر زند بسیار دیده می‌شود. از آن جمله:

عمارت هفت‌تنان : مضمون تابلوهای نقاشی بالای چند مجلس از مجالس پنج‌گانه، مرتبط با جنگ رستم و اسفندیار است.

کاشی‌کاری سر درب ورودی ارگ کریم‌خانی : بر بالای سر درب ورودی صحنه‌ای از جنگ رستم و دیو سفید به وسیله کاشی‌های هفت‌رنگ لعابدار تصویر شده است.

در قسمت جلوی ساختمان دیوان‌خانه، سنگ‌نگاره‌ای قرار دارد که جنگ رستم با اشکبوس را نشان می‌دهد.

نشد و در تاریخ قالی کرمان، بیشتر به بافندگان دوره قاجار تا معاصر پرداخته شده است.

سنه ۱۱۷۹ : سال بافت قالی مقارن با ایام پادشاهی کریم‌خان زند است. این عدد دلالت صریح بر تاریخ بافت داشته و سبب می‌شود پژوهشگران گام نخست یعنی آگاهی از زمان دقیق بافت را با اطمینان طی کنند.

لایه ضمنی و دلالت پردازی‌ها

- مضمون اول

مدح حاکم : شاعر این قطعه، فدایی، با استفاده از القاب رایج آن دوران، اسامی اسطوره‌ای و برخی عبارات تحمیدی، سعی در مدح و ستایش حاکم وقت دارد. کلیه واژگان ستایشگر، در چند گروه جای می‌گیرد:

الف. پسوندهای مقامی رایج دوران همانند خان

ب. اسامی قهرمانان اسطوره‌ای و شاهنامه‌ای همانند فریدون و رستم

ج. شرح صفات و خصایل حاکم در آیین واژگان متن

د. اسامی مربوط به مشاغل و مناصب نظامی

ه. عبارات و واژگان ریشه‌دار در مذهب

خان : این پسوند در دوره زندیه بسیار مرسوم بوده است. مطالعه علت رواج آن در جامعه ایران عصر زند مطالعات جامعه‌شناسانه ویژه‌ای می‌طلبد. زندیان یک طایفه در غرب کشور بوده‌اند و «خان» برای آنها دارای منزلتی والا بوده است. در اسامی «کریم‌خان»، «علی‌مراد خان»، «جعفرخان»، «محمدصادق خان» و در نهایت حاکم وقف‌کننده قالی مورد پژوهش، «تقی‌خان» پسوند «خان» مشترک است. «افراد طایفه به پاس خدمات آنان کریم برادر بزرگ‌تر را به ریاست طایفه انتخاب کردند و به او لقب تو شمال (خان) دادند» (تنهاتن ناصر، ۱۳۸۲: ۱۸۲). در منزلت این لقب همین بس که علی‌رغم بزرگی و منزلت ایناق، پدر کریم‌خان، و بوداق، عموی کریم‌خان، ایناق هرگز لقب «خان» را از افراد طایفه زند نگرفتند اما کریم‌خان پس از پیروزی در جنگ با حاکم همدان، از سوی طایفه زند شایسته دریافت این لقب شد (رجبی، ۱۳۵۲). جستجو در منابع مربوط به عصر زند معناکاوای را میسر می‌سازد. در کتاب تاریخ زندیه آمده است: جامعه ایرانی در این زمان (قرن ۱۲ ه.ق) نیز جامعه‌ای است پر هرج و مرج که به طور صحیح و دقیق با هیچ‌یک از حالات و کیفیات اجتماع در ادوار مختلف تاریخ تطبیق نمی‌کند و نمی‌توان در سیر تحول تاریخ جهان قالبی برای آن یافت. به طور خلاصه نمونه‌ای است از یک فتودالیت و به عبارات صحیح‌تر یک خان‌خانی پر هرج و مرج که تابع هیچ قانون اجتماعی نبوده و پایه‌های آن در آداب و رسوم و سنن کهنه قدیمی که قرن‌ها بدون کمترین تغییر ثابت مانده بود استوار

«سرخیل» برای عرب و «سردار» برای عجم از نکات قابل توجه است.

ه. عبارات و واژگان ریشه‌دار در مذهب :

قائد توفیق، الله معک، امیر

قائد : به معنای پیشوا، زعیم، رهبر و جلودار است. تقی‌خان در زمان حیات خود؛ ایل، برادر، دوستان و هم‌زمان را با اهداف مشخص راهبری می‌کرده است. در قدیم به رئیس قافله یا کاروان‌سالار نیز قائد گفته می‌شده است. در علم نجوم نیز نام ستاره‌ای در صورت فلکی دب اکبر است. اما ترکیب «قائد+توفیق» به گونه‌ای اشاره به مقام باری تعالی دارد که توفیق دهی به بندگان از صفات اوست.

الله معک : این ترکیب معادل «خدا همراهتان باد» است. در شعر حافظ نیز به چشم می‌خورد :

ای دل ریش مرا با لب تو حق نمک حق نگه‌دار که من می‌روم
الله معک (حافظ، ۱۳۷۸)

مولانا نیز چنین سروده است :

تو جگرگوشه مایی برو الله معک (دیوان شمس، غزلیات، ش ۳۷)

پسوند فامیلی «تقی‌خان» درآنی است که نشان از اصالت افغانی دارد. اما شاعر در این قطعه او را به عرب نسبت داده و به تناسب از چندین واژه و اصطلاح عربی استفاده می‌کند. امیر نیز اشاره به سرداری و فرماندهی تقی‌خان دارد.

- مضمون دوم : وقف

بهر فرش حرمی وقف نمود این قالی کرده فرشی وقف این
روضه بهشت

وقف در شرح اعمال معنوی از خصایل نیکوست. اگرچه نظریات متناقضی پیرامون شخصیت «تقی‌خان درآنی» مطرح شده است. اما با مطالعه متون مربوط به تاریخ کرمان، از وی به عنوان شخصیتی مثبت صحبت به میان آمده است. وی به عنوان تفنگچی در سپاه نادرشاه افشار حضور داشته و در مدت زمان اقامت سپاه نادر در مشهد، او نیز حضور داشته و در آن وقت شاهد تقدیم هدایایی از جانب این پادشاه به بارگاه مقدس رضوی بوده است. همچنین وی همواره خاندان‌قلی‌بیک، یکی از حکام کرمان، را به سبب کثرت موقوفات تمجید می‌کرده است. نکته قابل توجه در این بیت از شعر کتیبه، استفاده از آرایه ادبی ایهام ساده است. واژه فرش در مصرع اول به معنای عام و مفهوم «گسترده‌نی» و فعل «فرش کردن» است. در مصرع دوم «فرش» به معنای خاص اشاره به قالی دارد.

- مضمون سوم : نسب‌نامه یا شجره‌نامه

زید عبدالله بن موسی که اوستتاج لولاک و لعمریک شده زیب
تارک، قبله هفتم ز شرع مصطفی، زید عبدالله بن موسی
کاظم که بود چو اقرب آن جناب، هفتمین رکن ز ارکان

نقش‌آفرینی قهرمانان اساطیری و شاهنامه‌ای در متون مکتوب منظوم و منثور و همین‌طور در منابع تصویری عصر زند نشان از اهمیت قدرت و تمایل به فرهنگ ایران پیش از اسلام دارد. مصداق این تمایل الهام گرفتن معماری عصر زند از الگوهای پیش از اسلام و خصوصاً عصر هخامنشی است «دیوان‌خانه کریم‌خان پس از آرامگاه کورش، که در ۱۴۰ کیلومتری شمال دیوان‌خانه قرار دارد، تنها بنایی است که در طول ۲۳۰۰ سال، با شیروانی ساخته شده است...گویی کریم‌خان - ناخودآگاه و شاید هم خودآگاه- اصالت خود را نشان می‌دهد. توجه او به نمایش صحنه‌هایی از شاهنامه نیز چندان اتفاقی نمی‌تواند باشد» (رجبی، ۱۳۵۲، ۱۵۴). این موضوع نشان از اهمیت اساطیر و به طور کلی تاریخ فرهنگی، در ایران عصر کریم‌خان دارد. آبخخور حضور اسامی اساطیری در کتیبه‌های نوشتاری قالی وقفی نیز همین منبع است. برخی آرمان‌های تقی‌خان همانند پیروزی در میدان رزم، قدرت و جوانمردی مشابه کریم‌خان بوده است. تشبیه تقی‌خان در کتیبه قالی و نسبت‌دادن کریم‌خان در متن تاریخ گیتی‌گشا به رستم و فریدون و سایر پهلوانان و قهرمانان ایرانی گواهی بر این مدعاست. شاعر با استفاده از صنعت تشبیه علاوه بر اصالت‌بخشی، قصد بزرگنمایی و تحمید نیز دارد.

ج. شرح صفات و خصایل حاکم در آینه واژگان متن :

ذی‌رتبه، والا‌شان، صاحب داد و دهش، همت بلند

تمامی این واژگان، دلالت بر خصایل نیکوی تقی‌خان در نزد شاعر دارد. اگرچه ارجاع به رمان تاریخی، سندیت علمی ندارد. اما با شناخت حوزه تحقیقاتی نویسنده کتاب «شاهین کویر»^۳ و تطبیق برخی مطالب کتاب با متون تاریخی عصر زند و حصول اطمینان از صحت مندرجات تاریخی، جهت شناخت بیشتر شخصیت تقی‌خان درآنی مورد مطالعه واقع شد. در صفحاتی از این کتاب از بلندهمتی، کرم و بخشش تقی‌خان سخن به میان آمده است. وی نخست زغال‌فروش بوده و کم‌کم در سپاه نادرشاه افشار تفنگچی و در نهایت حاکم کرمان می‌شود. این سیر تحول نشان از پشتکار و بلندهمتی او دارد. در تأیید ادعای کرم، دهش و بخشش وی نیز وقف این قالی و چند قنات^۴ در منطقه کوهپایه کرمان و ساخت ابنیه منفعت‌رسان به عامه مردم گواهی بر این مدعاست.

د. اسامی مربوط به مشاغل و مناصب نظامی :

سرخیل، سردار، فرمانده و فرمانروا

تمامی این واژگان توصیفی بر شجاعت، دلاوری و کاردانی او در میدان نبرد است. محتوای شعر نشان از اهمیت دو صفت؛ شجاعت و قدرت برای تقی‌خان دارد که شعری چنین را اگر شاعر به او هدیه کرده، پسندیده و یا دستور به سرآیدن چنین شعری داده است. زیبایی در تناسب به کارگیری واژه

خوبی مشهود است. تقی‌خان درآنی به عنوان سفارش‌دهنده و ناظر، محمد شریف کرمانی، بافنده قالی، و حاج محمد فدایی کرمانی نیز شاعر قطعه بوده است. متأسفانه هیچ نامی از طراح قالی به میان نیامده است. مطالعه زندگی‌نامه تقی‌خان درآنی نشان از آن دارد که وی پیش از زغال‌فروشی نخست به خرید و فروش پشم و کرک، و پس از مرگ نادر به راه‌اندازی کارگاه قالی و گلیم اقدام می‌کند. این موضوع نشان از آشنایی و علاقه «تقی‌خان» به هنر-صنعت نامبرده دارد. وی شاهد وقف قالی توسط نادرشاه افشار به آستان مقدس حضرت رضا بوده و شاید این موضوع سبب شکل‌گیری رویایی در ذهن و سعی در به واقعیت رساندن هدف، در زمان توانایی شده است. مضمون پنجم: شاعر قطعه، حاج محمد فدایی کرمانی در جستجوی احوالات این شاعر و دستیابی به اطلاعات کامل و راهگشا تذکره‌ها و آثار بسیاری مورد بررسی قرار گرفت. متأسفانه جز اندک مطلبی چیزی یافت نشد. «فدایی کرمانی (حاجی محمد ساکن یزد-دوازدهم)» (خیام‌پور، ۱۳۷۲: ۶۹۴) سایر منابع مکتوب همچون لغت‌نامه علامه دهخدا نیز بسیار اندک به نام این شاعر پرداخته است. «فدایی. [ف] (ا.خ). کرمانی. از معاصران آذر بیگدلی است. آذر نویسد: اسمش حاج محمد و از اهل دارالامان کرمان است. صحبتش اتفاق افتاد. طبع روانی دارد و در تاریخ‌گویی مسلط است» (دهخدا، ۱۳۴۱: ۸۲-۸۱). در کتب مربوط به مکتب ادبی بازگشت نیز جستجو شد، اما مطلبی در خصوص «فدایی کرمانی» یافت نشد. این موارد بیانگر این است که برای سفارش‌دهنده قالی، کرمانی بودن شاعر و توانایی وی در گنجاندن مفاهیم و اهداف مهم در قالب شعر، اهمیت بیشتری نسبت به شهرت وی داشته است. در نتیجه از استعداد و توانایی شعری فدایی کرمانی بهره‌مند شده است. اما رویکرد حماسی در نخستین ابیات قطعه و تمایل در رجعت به گذشته، وی را در رسته شاعران مکتب بازگشت، جای می‌دهد. او نیز با ذکر این مصرع سال تاریخ چو جستم ز فدایی گفتم «تخلص» خود را بیان داشته و پژوهشگران را متوجه نام خود کرده است.

امامت بی‌شک با امام مسند هشتم رضا ارادت «تقی‌خان درآنی» به این امام‌زاده در این نوشتار قابل درک است. تا جایی که یک تخته قالی به این آستان مقدس اهدا کرده است. در مطالعه زندگی‌نامه «تقی‌خان درآنی» بحث توسل به ائمه و ارادت وی به عرفاء و بزرگان مشهود است. هرگاه که برایش مشکلی پیش می‌آمد و همتی می‌خواست به روستای مزار شاه^۵ می‌رفت یا ارادت ایشان به امام رضا(ع) خود بر این موضوع دلالت دارد (مظهری کرمانی، ۱۳۸۰).

- مضمون چهارم: ماده تاریخ
ماده تاریخ آن است که مجموع حروف بیت یا مصراع یا عبارتی به حساب ابجد با تاریخ واقعه‌ای تطبیق کند. در عصر صفویه استفاده از آیات و عبارات مقدس در کتیبه قالی‌های محرابی و سجاده‌ای رواج داشته است. آنان این نوع قالی‌ها را به سبب حفظ احترام نوشتار متبرک به عنوان آویز و پرده به کار می‌گرفتند. استمرار این ادای احترام تا به امروز نیز، در نصب جعبه‌های دیواری اسامی متبرکه قابل ردیابی است. کتیبه قالی وقفی مورد پژوهش حاوی آیات قرآنی نیست اما اسامی متبرکی همانند الله، آل‌عبا، موسی کاظم، مصطفی و رضا در این شعر وجود دارد.
این قالی، دو ماده تاریخ تحت عبارات «مقبول رضا» و «نیست قالی که بود عکس پر و بال ملک» دارد. این دو، هم‌نهاد با عدد ۱۱۷۹ یعنی سال وقف و اتمام بافت قالی است. این تاریخ هم‌زمان با ایام حاکمیت «تقی‌خان درآنی» در کرمان و کریم‌خان زند بر ایران است. در بسیاری از قالی‌های کتیبه‌دار عصر صفوی و قاجار از اشعار شعرای نامی استفاده شده و کمتر پیش می‌آمده که نوشتاری منطبق با هدف بافت قالی انتخاب شود. حتی اشعار شعرای معروفی همچون حافظ در این نوع قالی‌ها وجود داشته است. این در حالی است که در این قالی فدایی کرمانی، شاعر معاصر تقی‌خان درآنی قطعه شعری متناسب سروده است. در پی معناکاو‌های بیشتر یک لایه ضمنی دیگر درک می‌شود. علیرغم شهرت کارگاه‌های هنری ادوار تیموری و صفوی به ترتیب در زمان کمال‌الدین بهزاد و شاگردان او، کار جمعی در تولید و خلق این قالی نیز به

نتیجه‌گیری

پژوهش در قالی‌های کتیبه‌دار به عنوان آثار دارای شناسنامه و معتبر در میان دستبافته‌های عصر زند ضمن یاری کردن محقق در بررسی اثری اصیل، پاسخگوی پرسش‌های مطرح در تحقیق نیز هست. خوانش لایه‌های صریح و ضمنی کتیبه، ضمن اینکه بیانگر ارتباط نظام نوشتاری با نظام تصویری در قالی است، نحوه کار و حاکمیت خرد جمعی در جامعه عصر زند را نیز بازتاب می‌دهد. درج نام بافنده، سفارش‌دهنده و شاعر علاوه بر اینکه نشان از تولید محصول در یک فرآیند گروهی دارد، بیانگر حفظ استقلال هریک نیز هست. با تکیه بر رویکردی بینامتنی ارتباطی معنا‌دار بین سایر منابع تصویری، متون مکتوب عصر زند، رمان تاریخی شاهین کویر و میان نوشتار موجود در قالی وجود دارد. این ارتباط نشان از وجود روحیه ملی‌گرایی، اهمیت اساطیر و قهرمانان، بازگشت فرهنگی و ادبی به گذشته، جایگاه سنت وقف و شأن رفیع امام‌زادگان در نیمه دوم قرن دوازدهم دارد.

همچنین محتوای نوشتار بازتابی از جامعه عصر تقی‌خان درآنی، باورها و مذهب وی، اهمیت امامزاده زید در قرن دوازدهم ه.ق است. تجزیه کلیه اجزای درون‌متن نوشتاری و جستجوی عناصر مرتبط بیرونی و تعریف پل‌واره‌های معنایی منجر به دستیابی به پیام نوشتار با رویکرد تطبیقی شد. ابعاد شخصیت تقی‌خان درآنی در آیین نوشتار کتیبه در مطابقت با خصوصیات رفتاری وی در زمان تاریخی شاهین کویر و همین‌طور متون مرتبط با تاریخ کرمان همگن بوده و تقی‌خان به عنوان فردی مذهبی، دلاور، صاحب مرتبه نمایانده شده است. درست برخلاف منابع اصلی دوره زند که تقی‌خان را صرفاً یک فرد شورشی و نافرمان معرفی کرده است. متون نوشتاری در این قالی کارکردی فراتر از نقش‌مایه‌های تزئینی دارد. برخورد تخصصی با قالی و دسته‌بندی اطلاعات و انتقال پیام به بیننده نشان از اهمیت این متون در راستای معناکاوی داشته و دریافت لایه‌های ضمنی پیام منوط به خوانش و درک دلالت‌پردازی‌های نظام‌نشانه‌ای و نوشتاری است. اگرچه در ظاهر ارتباطی میان متون نوشتاری و تصویری نیست اما طراح و بافنده با انتخاب نوعی طرح واگیره‌ای و تکرار شونده علاوه بر سعی در حفظ زیبایی قصد بر تمرکززدایی دید مخاطب از تزئینات و نقش‌مایه‌ها به محتوای پیام داشته است. زیرا تأکید بافنده بیش از ارضاء حس زیبای‌پسندی مخاطب، درک پیام پندآموز، معرفی سفارش‌دهنده قالی و همین‌طور شجره‌نامه امامزاده زید است. در ضمن طراح به عدم استفاده از نقش‌مایه‌های انسانی و جانوری برای مکانی زیارتی واقف بوده و حرمت خلق چنین نقوشی موجب به کارگیری نقش‌مایه‌های گیاهی شده است. در قالی مورد مطالعه ضمن هم‌نشینی متن تصویری و نوشتاری بر نظام نشانه‌ای نوشتاری-کلامی تأکید بیشتری شده است. قرارگیری چهار کادر حاوی پیام بر روی متن تصویری سبب شده توجه بیننده هرچه بیشتر به متون نوشتاری جلب شود. این موضوع نشان از اهمیت محتوای هشداردهنده پیام با هدف سعی در حفاظت بیشتر قالی دارد که بافت کتیبه‌ای را در چهار طرف متن موجب شده است. مطلب دیگر نمایش حضور خط-بافته به قلم نستعلیق در قالی است که نمایانگر نفاست آن بوده و مهارت قالی‌بافی در آن دوره را نمایش می‌دهد. این موضوع بر سنت زیبای اهداء آثار ارزشمند به بقاع متبرکه تأکید داشته و قالی به عنوان یک کالای نفیس قابل وقف معرفی شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. تقی‌خان درآنی یکی از حکام کرمان در نیمه دوم سده دوازدهم هجری قمری است که به مدت چهار سال حکومت کرد. در خصوص زندگی، اقدامات، ابعاد شخصیتی وی نظرات ناهمگنی وجود دارد.
۲. استان کرمان چند بقعه متبرکه دارد که به نام امامزاده زید مشهور است. اما بنا به تحقیقات صورت گرفته از اداره کل اوقاف و امور خیریه و همین‌طور اداره کل میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان کرمان امامزاده زید شهر شهداد از شهرت بیشتری برخوردار است و شجره‌نامه‌اش به امام رضا منسوب است. خوانش شجره‌نامه و شفاف‌سازی موارد مبهم نظرات متخصصین این عرصه را خواهان است و از اهداف این مقاله نیست.
۳. زمانی تاریخی نوشته علی‌اصغر مظهری کرمانی درباره زندگی و حماسه تقی‌خان درآنی است
۴. نتایج تحقیقات میدانی پژوهشگران کرمانی در منطقه کوهپایه و در نزدیکی روستای دران نشان داد دو قنات احمدآباد و تقی‌آباد یادگار دوران حکومت تقی‌خان درآنی است. در ضمن آنان ادعان دارند خاندان صاحب اختیاری در آن منطقه از نوادگان تقی‌خان هستند.
۵. مزار شاه بنا به تحلیل برخی ادیبان و پژوهشگران، مقبره ابراهیم ادهم است.

فهرست منابع

- آذر بیگدلی، لطفعلی بیک. ۱۳۷۸. *آتشکده آذر*. به تصحیح میرهاشم محدث، چاپ اول. تهران : موسسه انتشارات امیرکبیر.
- تنهاتن ناصری، ایرج. ۱۳۸۲. مسئله حاکمیت و مشروعیت آن در عهد کریم خان زند. *نامه انسان شناسی*، ۱ (۳) : ۱۷۹-۱۹۰.
- حافظ، شمس الدین محمد. ۱۳۷۸. *دیوان حافظ*. به کوشش : بهاء الدین خرّمشاهی، چاپ سوم. تهران : انتشارات طرح نو.
- حشمتی رضوی، فضل الله. ۱۳۹۱. *تاریخ فرش سیر تحول و تطور فرش بافی ایران*. تهران : سمت.
- خیام پور، عبدالرسول. ۱۳۷۲. *فرهنگ سخنوران (جلد دوم : ش-ی)*، چاپ اول. تهران : انتشارات طلایه.
- دهخدا، علی اکبر. ۱۳۴۱. *لغت نامه شماره مسلسل ۷۹ شماره حرف «ف»*: ۱. زیر نظر دکتر محمد معین. تهران : دانشگاه تهران.
- رجیبی، پرویز. ۱۳۵۲. *کریم خان زند و زمان او*. چاپ اول. تهران : امیرکبیر.
- روح فر، زهره. ۱۳۷۴. *معرفی یک قالی وقفی از مجموعه موزه ملی ایران. میراث جاویدان*. ۳ (۹) : ۱۰۸-۱۰۴.
- زکریایی کرمانی، ایمان، شعیری، حمیدرضا و فروغی، شهرزاد. ۱۳۹۱. بررسی تأثیر قدرت سیاسی بر تحولات فرش کرمان در عصر قاجار. *دوفصلنامه مطالعات تطبیقی هنر*، ۲ (۴) : ۱۷-۳۵.
- صباغ پورآرانی، طیبیه. ۱۳۹۰. *مطالعه تطبیقی خطنگاری در قالی های دوران صفوی و قاجار. نامه هنرهای تجسمی و کاربردی*، ۴ (۷) : ۱۰۱-۱۲۹.
- غفاری کاشانی، ابوالحسن. ۱۳۶۹. *گلشن مراد*. به کوشش غلامرضا طباطبایی. تهران : مجد زرین.
- مظهری کرمانی، علی اصغر. ۱۳۹۱. *شاهین کویر: حماسه تقی خان درانی*. چاپ اول. کرمان : مرکز کرمان شناسی.
- موسوی نامی اصفهانی، محمدصادق. ۱۳۹۲. *تاریخ گیتی گشا در تاریخ زندیه*. با مقدمه سعید نفیسی. تهران : اقبال.
- مولانا جلال الدین محمد، بلخی. ۱۳۸۱. *گزیده غزلیات شمس*، به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ پانزدهم. تهران : انتشارات امیرکبیر.
- میرزایی، کریم. ۱۳۸۸. *کتیبه قالی به مثابه متن. گنجام (فصلنامه علمی پژوهشی انجمن علمی فرش ایران)*، (۱۳) : ۱۴۰-۱۲۳.
- هدایتی، هادی. ۱۳۳۴. *تاریخ زندیه*، جلد اول. تهران : دانشگاه تهران.